

Katarzyna Grabarczyk <https://orcid.org/0000-0001-7026-0295>
Badacz niezależny
e-mail: katarzyna.grabarczyk@adwokatura.pl

Ewolucja podejścia Europejskiego Trybunału Praw Człowieka do problemu ochrony środowiska.

Zarys problemu

The evolution of the European Court of Human Rights' approach to environmental protection. An outline of the problem

<https://doi.org/10.25312/CH.822>

Streszczenie

Europejska Konwencja Praw Człowieka nie ustanawia *explicite* prawa jednostki do czystego środowiska. Nie oznacza to, że jednostki nie zwracają się do trybunału strasburskiego, a zagadnienia te nie są przedmiotem jego uwagi. W artykule podejmuję próbę analizy orzecznictwa trybunału oraz przybliżam ewolucję jego podejścia do tej kwestii. Wskazuję, że problem ten trybunał oceniał pierwotnie z perspektywy poszczególnych praw i wolności jednostki, by w 2024 roku w wyroku przeciwko Szwajcarii w pełni rozwinąć swoje stanowisko w tym przedmiocie.

Słowa kluczowe: ochrona środowiska naturalnego, prawo do czystego środowiska, dynamiczna wykładnia konwencji

Abstract

The European Convention on Human Rights (ECHR) does not explicitly establish the right of individuals to a clean environment and zero pollution. This does not mean that individuals do not appeal to the Strasbourg court and that these issues are not the subject of its concern.

In this article, I attempt to provide an analysis of the court's case law and the evolution of its approach to this issue. I point out that the court had originally assessed this problem from the perspective of individual rights and freedoms, and then fully developed its approach to this matter in its 2024 judgment against Switzerland.

Keywords: environmental protection, right to a clean environment, dynamic interpretation of the convention

Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności¹ zorientowana jest na ochronę praw osobistych i politycznych². Jej zakres przedmiotowy nie obejmuje praw o charakterze gospodarczym, socjalnym i kulturalnym³. Taka konstrukcja ustanowionej przez nią katalogu praw i wolności pozostaje częściowo uzasadniona odmiennością ich natury prawnej. Prawa te realizowane są bowiem przede wszystkim przez wypełnianie przez państwo pozytywnych obowiązków; częściowo wynika także z kontekstu, w którym powstała konwencja, jej charakteru prawnego oraz roli, jaką miała pełnić⁴.

Konwencja nie ustanawia *explicite* prawa jednostki do czystego środowiska ani nie gwarantuje „ogólnej ochrony środowiska naturalnego jako takiej”⁵. Nie oznacza to jednak, że jednostki nie zwracały się do trybunału strasburskiego w sytuacji naruszenia ich konwencyjnych praw i wolności (ich zagrożenia na skutek degradacji środowiska) oraz w sprawach związanych z ochroną środowiska⁶. Hanna Machińska trafnie wskazała, że w latach 1980–2012 trybunał strasburski orzekał w blisko 90 sprawach dotyczących tego zagadnienia, rozważając je przez pryzmat prawa do życia prywatnego (art. 8 kon-

¹ Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2 (Dz.U. z 1993 r., nr 61, poz. 284), dalej: konwencja.

² L. Garlicki, *Rozdział I. Prawa i wolności*, [w:] tegoż (red.), *Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności. T. 1. Komentarz do artykułów 1–18*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2010, s. 58.

³ W przeciwieństwie na przykład do Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka.

⁴ „Miało to ułatwić efektywną jurysdykcyjną ochronę tych praw i zapobiegać ich rozmyciu w sporach o kwestie gospodarcze czy budżetowe”. L. Garlicki, *Rozdział I. Prawa i wolności...*, dz. cyt., s. 58.

⁵ M.A. Nowicki, *Prawo do poszanowania życia prywatnego i rodzinnego (art. 8 Konwencji)*, [w:] *Wokół Konwencji Europejskiej. Komentarz do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, Wolters Kluwer, Warszawa 2021, s. 818 i cytowane tam orzecznictwo. Zob. wyrok ETPC z dnia 8 lipca 2003 roku, skarga nr 36022/97, w sprawie Hatton i inni przeciwko Wielkiej Brytanii, HUDOC; M. Stoczekiewicz, *Prawo ochrony klimatu w kontekście praw człowieka*, Wolters Kluwer, Warszawa 2021.

⁶ K. Doktor-Bindas, *Prawo do czystego powietrza*, „Przegląd Konstytucyjny” 2020, nr 4, s. 99; J. Bazylińska-Nagler, *Od dywergencji do konwergencji – prawa do rozwoju i życia w czystym środowisku obecnych i przyszłych pokoleń jako filary zrównoważonego rozwoju*, [w:] A. Kozłowski (red.), *Rządy prawa jako wartość uniwersalna. Księga jubileuszowa Profesora Krzysztofa Wójtowicza*, E-Wydawnictwo. Prawnicza i Ekonomiczna Biblioteka Cyfrowa, Wrocław 2022, s. 271–272; P. Topolska, *Prawo do czystego środowiska naturalnego – od deklaracji sztokholmskiej po eksplorację kosmiczną*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2019, nr 2(42), s. 329–330; D. Kuźniar, *Prawo do zdrowego środowiska jako konstytucyjnie gwarantowane prawo podmiotowe*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2021, nr 3(61), s. 213. Zob. B. Gronowska, *O prawie do środowiska w systemie Europejskiej Konwencji Praw Człowieka – refleksje na tle najnowszego orzecznictwa strasburskiego*, „Przegląd Prawa Ochrony Środowiska” 2014, nr 1; A. Sakson-Boulet, *Prawo do korzystania z czystego środowiska a zanieczyszczenie powietrza w Polsce*, „Przegląd Zachodni” 2020, nr 4.

wencji), prawa do sądu i rzetelnego postępowania sądowego (art. 6 konwencji), prawa do skutecznego środka odwoławczego (art. 13 konwencji), ochrony własności (art. 1 protokołu nr 1 do konwencji), ale też prawa do życia (art. 2 konwencji), wolności słowa i wyrażania opinii (art. 10 konwencji), a także wolności zgromadzeń i stowarzyszenia się (art. 11 konwencji)⁷. Trybunał, rozstrzygając sprawy urbanizacji, wylesień, uciążliwości z powodu hałasu i zanieczyszczeń przemysłowych, odnosił się do problemu ochrony środowiska⁸. W konsekwencji, chociaż trybunał nie wywodził z konwencji prawa jednostki do środowiska, to jednak sformułował pewne gwarancje i środki ochrony przynależne jednostce w sprawach go dotyczących⁹.

Orzecznictwo trybunału dotyczące tego zagadnienia jest ciekawym przykładem realizacji doktryny „żywego instrumentu”, zgodnie z którą zakres i treść uprawnień przyznanych jednostce przez konwencję uległ zmianie wraz z ewolucją warunków społecznych¹⁰. Konwencję interpretować należy w świetle współczesnych warunków, tj. okoliczności, w których jest stosowana¹¹. Powyższe pozwoliło trybunałowi doprecyzować i uzupełnić, a nierzadko także rozszerzyć ujęcie praw i wolności zawarte w pierwotnym tekście konwencji¹². Nie oznacza to jednak, że jej dynamiczna wykładnia nie ma nieograniczonego charakteru; trybunał zastrzega, że z konwencji nie należy wywodzić praw i wolności, które nie były w niej zawarte od początku¹³. W sprawach, w których między państwami-stronami konwencji nie istnieje wspólne podejście, konsens lub choćby „powszechna tendencja regulacyjna”, zastrzec należy margines oceny (swobody)¹⁴. Wyznacza on sferę samodzielności państwa w decydowaniu, w jaki sposób realizuje wymagania wynikające z konwencji¹⁵.

⁷ H. Machińska, *Europejska Konwencja Praw Człowieka jako instrument ochrony praw jednostki w związku z zanieczyszczeniem środowiska*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2014, z. 1, s. 60 i cytowane tam orzecznictwo. Zob. M. Hejbudzki, *Normatywne podstawy wprowadzenia do polskiego porządku prawnego koncepcji prawa podmiotowego do życia w czystym środowisku*, „Studia Prawnoustrojowe” 2019, nr 43, s. 132 i nast.; M. Kwiędacz-Palos, *Dostęp do wymiaru sprawiedliwości w sprawach środowiskowych w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2020, z. 10.

⁸ H. Machińska, *Europejska Konwencja...*, dz. cyt., s. 64 i cytowane tam orzecznictwo.

⁹ Tamże, s. 64 i cytowane tam orzecznictwo.

¹⁰ M. Krzyżanowska-Mierzevska, *Europejska Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności w Polsce – refleksje po trzydziestej rocznicy ratyfikacji*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2024, z. 5, s. 8. Zob. wyrok ETPC z dnia 7 lipca 1989 roku, skarga nr 14038/88, w sprawie Soering przeciwko Wielkiej Brytanii, HUDOC.

¹¹ O.M. Piaskowska, *Stwierdzenie naruszenia Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i jego skutki w polskim procesie cywilnym*, Wolters Kluwer, Warszawa 2021, s. 162 i cytowane tam orzecznictwo; wyrok ETPC z dnia 25 kwietnia 1978 roku, skarga nr 5856/72, w sprawie Tyrer przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, HUDOC; wyrok ETPC z dnia 11 lipca 2002 roku, skarga nr 28957/95, w sprawie Goodwin przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, HUDOC; wyrok ETPC z dnia 15 września 2009 roku, skarga nr 57752/16, w sprawie Gauci przeciwko Malcie, HUDOC.

¹² L. Garlicki, *Wprowadzenie*, [w:] tegoż (red.), *Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności. T. I. Komentarz do artykułów 1–18*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2010, s. 7.

¹³ Wyrok ETPC z dnia 18 grudnia 1986 roku, skarga nr 9697/82, w sprawie Johnston i inni przeciwko Irlandii, HUDOC.

¹⁴ L. Garlicki, *Wartości lokalne a orzecznictwo ponadnarodowe – „kulturowy margines oceny” w orzecznictwie strasburskim?*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2008, z. 4, s. 6.

¹⁵ Tamże, s. 4–5. Zob. J. Kapelańska-Pręgowska, *Koncepcja tzw. marginesu oceny w orzecznictwie ETPC*, „Państwo i Prawo” 2007, z. 12, s. 87–99; A. Wiśniewski, *W sprawie koncepcji marginesu oceny w orzecznictwie strasburskim*, „Państwo i Prawo” 2008, z. 12, s. 97–104.

W wyroku ETPC z dnia 21 lutego 1990 roku, skarga nr 9310/81, w sprawie Powell i Ryner przeciwko Wielkiej Brytanii¹⁶ trybunał orzekał w przedmiocie naruszenia prawa i wolności jednostki przez negatywne oddziaływania pochodzące z lotniska Heathrow, przede wszystkim hałas związany z ruchem samolotów. Trybunał dopuścił wówczas możliwość oceny tych naruszeń zarówno z punktu widzenia pozytywnych obowiązków państwa (podejmowania środków w celu zabezpieczenia praw i wolności), jak i negatywnych (zakazu dokonywania bezprawnej ingerencji), stwierdzając, że art. 8 konwencji może stanowić w takiej sprawie wzorzec kontroli¹⁷. W obu tych przypadkach konieczne jest udzielenie odpowiedzi na pytanie o zachowanie przez państwo sprawiedliwej równowagi między konkurencyjnymi interesami. Trybunał dostrzegł znaczenie portów lotniczych, zwłaszcza tych międzynarodowych, dla interesów gospodarczych państwa, ale także światowego handlu oraz komunikacji. Potęguje je rosnące wykorzystanie samolotów. Niewątpliwie nie jest możliwe całkowite wyeliminowanie negatywnego wpływu funkcjonowania portów lotniczych na środowisko naturalne. Trybunał dostrzegł, że państwo-strona w przedmiotowej sprawie podjęło wiele istotnych działań w celu jego minimalizacji oraz zrekompensowania jednostkom ich skutków, między innymi oddziaływania hałasu. Przybrały one postać między innymi zmiany organizacji lotów, pasów startowych, ograniczenia rodzajów połączeń czy sformułowania dodatkowych wymagań technicznych. Środki te uwzględniały standardy międzynarodowe, rozwój technologii oraz odpowiadały na niedogodności zgłaszane przez jednostki mieszkające w pobliżu lotniska. Trybunał podkreślił fakt przyjmowania ich stopniowo, po konsultacjach z różnymi grupami interesów, a także ich zbieżność z innymi regulacjami międzynarodowymi. Pozwoliło to trybunałowi ostatecznie uznać działalność państwa-strony za mieszczącą się w przysługującym mu marginesie oceny.

W wyroku ETPC z dnia 18 czerwca 2002 roku, skarga nr 48939/99, w sprawie Oneryildiz przeciwko Turcji¹⁸, dotyczącej eksplozji metanu, do którego doszło na wysypisku, trybunał rozważał problem ochrony środowiska na podstawie art. 2 konwencji. Stwierdził, że pozytywne obowiązki państwa, wynikające z konieczności ochrony prawa do życia, obejmują także działania (zaniechania) związane z ochroną środowiska naturalnego w sferze publicznej. Na konieczność ich realizacji nie ma wpływu ewentualna postawa jednostek, w tym możliwość dostrzeżenia przez nich samodzielnie istniejących zagrożeń oraz ewentualna ich reakcja na nie (stosunek do ryzyk). W tej sprawie państwo pozwoliło (tolerowało) zamieszkiwanie przez skarżącego oraz jego rodzinę na wysypisku śmieci, co więcej, w warunkach rzeczywistego i bezpośredniego zagrożenia. O ile to drugie pozwalało trybunałowi stwierdzić naruszenie przez państwo-stronę obowiązków wynikających z art. 2 konwencji, o tyle już to pierwsze stanowiło o niezapewnieniu jednostce praw

¹⁶ LEX 81097. Zob. D. Sześciło, *Glosa do wyroku ETPC z dnia 21 lutego 1990 r., 9310/81*, „Samorząd Terytorialny” 2011, nr 3; P. Przybysz, *Sprawa Powell and Rayner przeciwko Wielkiej Brytanii a prawo człowieka do środowiska w świetle postanowień Europejskiej Konwencji Praw Człowieka z 1950 r.*, „Toruński Rocznik Praw Człowieka i Pokoju” 1996, t. 4.

¹⁷ Zob. decyzja ETPC z dnia 4 czerwca 2019 roku, skarga nr 13482/15, w sprawie Tolić i inni przeciwko Chorwacji, LEX 2685817.

¹⁸ LEX 75619.

wynikających z art. 8 konwencji. Trybunał wskazał także na istnienie zagrożeń, których jednostka nie może zaakceptować i na które nie może wyrazić zgody. Podkreślił, że posiadanie przez państwo informacji na temat zagrożeń środowiskowych nakłada na nie szczególne obowiązki informacyjne względem jednostki. Wagę obowiązków informacyjnych trybunał rozważał także w wyroku ETPC z dnia 19 października 2005 roku, skarga nr 32555/96, w sprawie Roche przeciwko Wielkiej Brytanii¹⁹, dotyczącej ekspozycji jednostek na działanie gazu musztardowego i paraliżującego w małych ilościach (dla celów badawczych). Trybunał stwierdził wówczas, że niezależnie od dopuszczalności przyjęcia za uzasadnione wyjaśnień państwa-strony oraz sposobu przeprowadzenia tych badań dostrzec należy doniosłość spoczywającego na państwie obowiązku informacyjnego względem jednostki. Powzięcie przez nie informacji w przedmiocie badań umożliwiłoby dokonanie samodzielnej oceny zagrożeń i niebezpieczeństw, na które jednostka została narażona. Niedostatki w tym zakresie mogą być oceniane z punktu widzenia art. 8 konwencji, niezależnie od dalszych zagadnień, związanych z naruszeniem prawa do życia rodzinnego, które wymaga osobnej oceny²⁰.

W wyroku ETPC z dnia 22 maja 2003 roku, skarga nr 41666/98, w sprawie Kyrtatos przeciwko Grecji²¹ trybunał ocenił możliwość stwierdzenia naruszenia praw i wolności konwencyjnych na skutek zniszczenia mazar przyległych do nieruchomości jednostki na skutek rozwoju urbanistycznego. W ocenie skarżących działalność przedsiębiorstw i związane z nią światła i hałasy doprowadziły dodatkowo do utraty walorów estetycznych przez ich nieruchomości. Trybunał stwierdził, że konwencja nie została stworzona w celu ochrony środowiska naturalnego jako takiego. Zadania tego nie realizuje ani art. 8 konwencji, ani żadne inne jej postanowienie²². Zagadnienie to pozostaje przedmiotem legislacji krajowej oraz innych instrumentów prawnych, mających charakter międzynarodowy, które lepiej służą realizacji takich celów. Zanieczyszczenie środowiska może stanowić przedmiot uwagi trybunału, o ile wpływa na dobrostan jednostek lub sferę ich praw i wolności, na przykład możliwość korzystania z mieszkania²³. Nie jest konieczne, by zanieczyszczenia te zagrażały życiu jednostki. Trybunał zastrzegł, że nie jest zasadne

¹⁹ LEX 157847.

²⁰ Stanowisko takie trybunał zajął już w wyroku ETPC z dnia 9 czerwca 1998 roku, skargi nr 21825/93 i 23414/94, w sprawie McGinley i Egan przeciwko Wielkiej Brytanii, LEX 78968, dotyczącej narażenia jednostki na napromieniowanie podczas testów atomowych. Skutki związane z napromieniowaniem, ich poważny i długotrwały wpływ na zdrowie, może powodować niepewność, cierpienie i poważne zaniepokojenie. Państwo, angażując się w działalność o takim charakterze, obciążoną takimi zagrożeniami i niebezpieczeństwem, mogącą w tak znacznym stopniu oddziaływać na sytuację jednostek, zobowiązane pozostaje do zagwarantowania jednostce dostępu do wszystkich istotnych i odpowiednich informacji. Zob. R. Łuszczek, *Bezpośrednie stosowanie Konwencji z Aarhus w orzecznictwie Naczelnego Sądu Administracyjnego*, „Zeszyty Naukowe Sądownictwa Administracyjnego” 2023, z. 6.

²¹ LEX 79527.

²² Także wyrok ETPC z dnia 3 lipca 2012 roku, skarga nr 61654/08, w sprawie Martínez Martínez i Pino Manzano przeciwko Hiszpanii, LEX 1169398.

²³ Podobnie w wyroku ETPC z dnia 19 lutego 1998 roku, skarga nr 14967/89, w sprawie Guerra i inni przeciwko Włochom, LEX 79540, dotyczącym działalności zakładu chemicznego, produkującego nawozy, w którym zdarzały się wypadki, polegające na wycieku substancji chemicznej, skutkującym zatruciem arsenikiem. Zob. I. Kondak, *Prawo do informacji publicznej w świetle standardów Rady Europy*, „Państwo i Prawo” 2007, z. 3, s. 77.

stwierdzenie naruszenia konwencji w sytuacji, gdy skutki danego działania (zaniechania) ograniczają się jedynie do pogorszenia stanu środowiska naturalnego. W sytuacji stwierdzenia uszkodzenia środowiska na skutek procesów urbanizacyjnych konieczne jest wykazanie, że ten uszczerbek bezpośrednio wpływa na prawa i wolności jednostek²⁴.

W wyroku ETPC z dnia 10 listopada 2004 roku, skarga nr 46117/99, w sprawie Taşkin i inni przeciwko Turcji²⁵, dotyczącej kopalni złota, trybunał dużą wagę przypisał procesowi decyzyjnemu, który poprzedza ingerencję w prawa i wolności jednostek. Dostrzegł, że trudno odkodować konkretne wymogi proceduralne tego procesu z art. 8 konwencji, norma ta nie zawiera bowiem wyraźnych wskazań w tym przedmiocie. Niewątpliwie jednak winien on być sprawiedliwy oraz gwarantować poszanowanie interesów jednostek, znajdujących się pod ochroną konwencji. W toku rozpatrywania takich spraw trybunał rozważać będzie realizację tych wymogów we wszystkich aspektach proceduralnych, oceniając rodzaj wydanej decyzji, zakres uwzględnionych interesów jednostek oraz zapewnionych im gwarancji procesowych. W odniesieniu do zagadnień związanych ze środowiskiem naturalnym, z którym wiążą się kwestie polityki gospodarczej kraju, szczególne znaczenie przypisać należy uzyskiwaniu badań, analiz i studiów. Bez nich trudno jest mówić o możliwości oceny skutków planowanych działań oraz wczesnym przewidywaniu wpływu inwestycji na środowisko, sferę praw i wolności jednostki. Kluczowe znaczenie przypisać należy dostępowi do tych dokumentów, który zagwarantować należy opinii publicznej i który obejmować musi co najmniej wnioski z tych badań oraz składającą się na nie ocenę zagrożeń i niebezpieczeństw. Niewątpliwie także na państwie-stronie spoczywa obowiązek zapewnienia każdej jednostce, której interesy nie zostały uwzględnione wystarczająco w procesie decyzyjnym, drogi sądowej.

W wyroku ETPC z dnia 9 czerwca 2005 roku, skarga nr 55723/00, w sprawie Fadeyeva przeciwko Rosji²⁶ trybunał szeroko odniósł się do charakteru zanieczyszczenia środowiska, które może stanowić naruszenie art. 8 konwencji. Wskazał, że ujemne skutki z nim związane muszą osiągać pewien poziom, tj. „minimum”. Zakwalifikowanie danej sytuacji zgodnie z tym kryterium nastrocza trudności. Jego ocena jest relatywna i zależy od okoliczności konkretnej sprawy. Trybunał sformułował wskazówki ułatwiające tę ocenę, związane z natężeniem, długością trwania szkodliwych skutków, konsekwencjami fizycznymi i psychicznymi dla jednostki, ogólnym stanem środowiska. Pozwoliło to wykluczyć możliwość uznania za naruszające konwencję niedogodności (zagrożenia środowiskowe), wpisane w życie w każdym nowożytnym wielkim mieście. Umożliwiło to także uznanie niedogodności przekraczających tę granicę, w przedmiotowym stanie faktycznym – działalność huty uzasadniająca zakwalifikowanie strefy jako nienadającej się do zamieszkania – za niedozwoloną ingerencję w prawa jednostki.

Trybunał nie pozostawił przy tym wątpliwości, że odpowiedzialność państwa-strony za naruszenie konwencji nie ogranicza się do bezpośredniej ingerencji. Obejmuje także

²⁴ Zob. C. Pogodziński, *Pojęcie poszkodowanego w sprawach z zakresu ochrony środowiska w orzecznictwie ETPC*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2011, z. 5.

²⁵ LEX 142216.

²⁶ LEX 153346.

działalności przedsiębiorstw, które nie są jego własnością, nie są przez nie zarządzane ani kontrolowane. Państwo odpowiada wówczas za jakość działań legislacyjnych, za stan wywiązania się z obowiązku zabezpieczenia konwencyjnych praw i wolności jednostek. Tym samym państwo może ponosić odpowiedzialność za uchybienia w regulacji działalności przemysłu prywatnego. Warunkiem jej przypisania jest ustalenie, że w sposób rozsądny można było oczekiwać od państwa zapobieżenia ingerencji w prawa jednostki lub zakończenia naruszania jej statusu.

Państwa-strony w zakresie zagadnień ochrony środowiska cieszą się szerokim marginesem oceny. W ich gestii leży stwierdzenie, jaką politykę można prowadzić z najlepszym skutkiem i jaki kierunek należy przyjąć w sferze społecznej i technicznej. Rola trybunału ma zatem charakter subsydiarny, w jego kognicji nie leży zastępowanie działalności państwa i korygowanie przyjętych przez nie krajowych polityk²⁷. Orzekanie przez trybunał musi ograniczyć się do stwierdzenia oczywistego naruszenia marginesu oceny, niezachowania równowagi, nieprzeprowadzenia procesu decyzyjnego w sposób sprawiedliwy, zapewniający poszanowanie różnych grup interesów gwarantowanych konwencją. Nieuchronnie ogranicza to możliwość dokonania przez trybunał oceny konkretnych rozstrzygnięć podejmowanych przez państwo.

W wyroku ETPC z dnia 27 listopada 2007 roku, skarga nr 21861/03, w sprawie Hamer przeciwko Belgii²⁸ trybunał potwierdził, że konwencja nie chroni środowiska naturalnego „jako takiego”. Wskazał jednak, że środowisko naturalne jest wartością samą w sobie²⁹. Jego poszanowanie leży w interesie wszystkich, tj. władz publicznych, społeczeństwa oraz poszczególnych jednostek. Tym samym nie można jednoznacznie i w każdym przypadku stwierdzić, że względy gospodarcze oraz prawa i wolności jednostek, w tym prawo własności, mają każdorazowe pierwszeństwo nad kwestiami związanymi z ochroną środowiska.

W wyroku ETPC z dnia 20 marca 2008 roku, skarga nr 15339/02, w sprawie Budayeva i inni przeciwko Rosji³⁰ trybunał stwierdził, że w zakresie działalności niebezpiecznej obowiązki państwa wynikające z art. 2 konwencji oraz art. 8 konwencji mają podobny charakter („pokrywają się w dużej mierze”). Oznacza to możliwość przenoszenia zasad wypracowanych w judykaturze trybunału w zakresie ochrony życia prywatnego, rodzinnego i mieszkania, dotyczących ochrony środowiska naturalnego, na zagadnienia dotyczące prawa do życia.

W decyzji ETPC z dnia 26 lutego 2008 roku, skarga nr 37664/04, w sprawie L. Fägerskiöld i A. Fägerskiöld przeciwko Szwecji³¹ trybunał wskazał, że przy ocenie działalności, która narusza prawa i wolności jednostki, uwzględnić należy jej rodzaj, w tym w szczególności jej związek z interesem społecznym. Rozważając możliwość

²⁷ Także wyrok ETPC z dnia 14 października 2021 roku, skargi nr 75031/13, 75282/13, 75286/13 i 75292/13, w sprawie Kapa i inni przeciwko Polsce, LEX 3241390.

²⁸ HUDOC.

²⁹ Zob. A. Jaworowicz-Rudolf, *Obowiązek władz publicznych prowadzenia polityki zapewniającej bezpieczeństwo ekologiczne rozumiane jako synonim odpowiedniej jakości środowiska*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Iuridica” 2019, nr 87, s. 12 i nast.

³⁰ LEX 357717.

³¹ LEX 527597.

posadowienia turbin wiatrowych oraz oceniając niedogodności przez nie wywoływane, trafnie wskazał, że funkcjonowanie takich urządzeń leży w interesie powszechnym. Stawia one przyjazne środowisku źródło energii i przyczyniają się do zrównoważonego rozwoju. Pozytywne konsekwencje środowiskowe muszą zostać uwzględnione przy ocenie ingerencji w sytuację jednostek.

W wyroku ETPC z dnia 27 stycznia 2009 roku, skarga nr 67021/01, w sprawie Tătar przeciwko Rumunii³² trybunał orzekł w przedmiocie odpowiedzialności państwa, które wyraziło zgodę (wydało zezwolenie) na eksploatację złóż mineralnych znajdujących się w stawach osadowych przez spółkę, w której było akcjonariuszem³³. Trybunał ponownie podkreślił znaczenie pozytywnych obowiązków państwa-strony zapewnienia jednostce poszanowania jej życia prywatnego i rodzinnego, mieszkania i korespondencji. Zdefiniować je można jako konieczność podjęcia wszystkich rozsądnych i odpowiednich środków w celu ochrony praw jednostki. W przypadku ochrony środowiska państwo powinno realizować ten obowiązek przede wszystkim przez określenie właściwych ram legislacyjnych i administracyjnych. Powinny one służyć z jednej strony zapobieganiu szkód środowiskowych, z drugiej ochronie życia ludzkiego. Trybunał dostrzegł złożoność zagadnień dotyczących polityki gospodarczej i środowiskowej realizowanych przez państwa-strony. Wskazał jednak, że sprawy dotyczące działalności niebezpiecznej cechują się szczególną wrażliwością. Powinny podlegać regulacjom prawnym, które uwzględniają charakterystykę tej działalności, w tym poziom ryzyka, który je dotyczy i który wiąże się z ich aktywnością. Państwo powinno realizować ten obowiązek przede wszystkim przez ustanowienie ram prawnych wydawania zezwoleń, związanych z rozpoczęciem i prowadzeniem działalności, kontrolą i bezpieczeństwem ich funkcjonowania. Regulacje prawne przewidywać muszą także konkretne zobowiązania, obciążające wszystkie podmioty realizujące tę działalność, polegające na zapewnieniu ochrony wszystkich jednostek, których życie może być narażone na skutek tej działalności. Środki te muszą mieć charakter odpowiedni, praktyczny i skuteczny. Trybunał ponadto kolejny już raz dużą rolę przypisał procesom decyzyjnym, które wiążą się z prowadzeniem tej działalności. Ich nieodłącznym elementem powinno być uzyskiwanie właściwych analiz, prowadzenie badań, które pozwolą przeciwdziałać powstawaniu szkód w środowisku i naruszaniu praw jednostek, względnie minimalizować je oraz dokonywać wczesnej ich oceny. W ocenie trybunału wszystko to prowadzić ma do zachowania sprawiedliwej równowagi między sprzecznymi ze sobą i wzajemnie konkurencyjnymi interesami jednostek narażonych na ryzyko naruszenia ich praw, podmiotów zaangażowanych w realizację konkretnego przedsięwzięcia oraz pozostałych, korzystających z benefitów inwestycji³⁴. Służy temu zapewnienie publicznego dostępu do informacji, sporządzonych badań i analiz, które umożliwiłyby ocenę aktualizacji ryzyk i niebezpieczeństwa publicznego. Konieczne jest

³² LEX 478590.

³³ Dla porządku wskazać należy, że wspomniana spółka była odpowiedzialna za katastrofę ekologiczną z 2000 roku.

³⁴ Zob. R. Hauser, *Konflikt środowiskowy przed organami i sądami administracyjnymi w kontekście art. 8 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2014, z. 1.

także zapewnienie szerokiej kontroli sądowej, która umożliwiłaby poddanie ocenie sądu działań (zaniechań) dokonanych w całym procesie.

W wyroku ETPC z dnia 10 lutego 2011 roku, skarga nr 30499/03, w sprawie Dubetska i inni przeciwko Ukrainie³⁵ trybunał wskazał, że w toku oceny naruszenia praw i wolności jednostek uwzględnić należy ich charakter oraz źródło. Trybunał za celowe uznał zbadanie, czy ewentualne naruszenia były wynikiem działań nagłych i nieoczekiwanych, czy przeciwnie, miały charakter długotrwały. Pozwoli to stwierdzić ewentualną długotrwałość stanu naruszenia praw i wolności jednostki oraz ocenić sytuację organów władzy publicznej, które mogły mieć (miały) sprawdzone informacje (wiedzę) w przedmiocie aktualizujących się zagrożeń, a także ich reakcję (brak reakcji).

Przedmiotem wyroku ETPC z dnia 10 stycznia 2012 roku, skarga nr 30765/08, w sprawie Di Sarno i inni przeciwko Włochom³⁶ była ocena wpływu „kryzysu śmieciowego” na prawo do życia w zdrowym i bezpiecznym środowisku. Z ustaleń trybunału wynikało, że problem miał charakter szczególny; w całym obszarze administracyjnym, w okresie od 11 lutego 1994 roku do 31 grudnia 2009 roku obowiązywał stan nadzwyczajny. Skarżący przez prawie pół roku (od końca 2007 roku do maja 2008 roku) żyli w zanieczyszczonym środowisku, wśród odpadków pozostawionych na ulicach. W ocenie trybunału nie ma wątpliwości, że ta sytuacja mogła negatywnie wpłynąć na możliwość korzystania przez nich z ich mieszkań, a przez to ingerować w życie prywatne i rodzinne, a także pogarszać jego jakość. Trybunał wskazał, że działalność obejmującą zbieranie, przetwarzanie i usuwanie odpadów wprost zakwalifikować należy jako mającą charakter niebezpieczny. Nie pozostawił także wątpliwości, że prawo do prywatności oznacza „prawo do życia w bezpiecznym i zdrowym środowisku”.

W wyroku ETPC z dnia 13 lipca 2017 roku, skarga nr 38342/05, w sprawie Jugheli i inni przeciwko Gruzji³⁷ trybunał wskazał, że przedmiotem jego uwagi może być także sytuacja, w której brak jest regulacji prawnych dotyczących działalności niebezpiecznego przedsiębiorstwa. Nieistnienie właściwych ram legislacyjnych i administracyjnych prowadzi do sytuacji, w której tego rodzaju działalność może być prowadzona w sąsiedztwie jednostek bez zapewnienia niezbędnych standardów jej prowadzenia, w tym przede wszystkim unikania i minimalizowania zanieczyszczenia powietrza.

W wyroku ETPC z dnia 24 stycznia 2019 roku, skarga nr 54414/13, w sprawie Cordella i inni przeciwko Włochom³⁸ Trybunał wskazał na trudności w określeniu skutków, jakie poważne zanieczyszczenia przemysłowe wywierają na indywidualną sytuację jednostki. Podjął także próbę wytyczenia kryteriów, według których można dokonać takiej analizy, wymieniając między innymi wiek czy zawód jednostki. Zwrócił uwagę, że „jakość życia”, której obniżenie wiąże się z oceną skutków zanieczyszczenia, jest pojęciem subiektywnym i trudno definiowalnym. Powyższe ma bezpośredni wpływ na kognicję trybunału, który oceniając naruszenie konwencji w zakresie ustaleń faktycznych, opiera się przede

³⁵ LEX 693879.

³⁶ LEX 1929420.

³⁷ LEX 2317615.

³⁸ LEX 2610252.

wszystkim (choć nie jedynie) na ustaleniach sądów i innych krajowych organów władzy publicznej.

Analiza orzecznictwa ETPC umożliwia sformułowanie uwag o charakterze ogólnym, dotyczących podejścia trybunału do ochrony środowiska. Trafnie Marek Nowicki wskazywał, że udzielenie ochrony jednostce w danym stanie faktycznym wymagało ustalenia naruszenia jednego z jej konwencyjnych praw lub wolności oraz powstania skutków („szkodliwych konsekwencji”) w tej sferze³⁹. Niewystarczająca pozostaje tym samym „ogólna degradacja środowiska naturalnego”⁴⁰. Konieczne jest powiązanie jej z działaniem państwa albo zaniechaniem jego organów, które przybrać może postać na przykład nieustanowienia regulacji, ograniczających aktywność innych podmiotów⁴¹. Istotne jest także, by naruszenie oraz jego skutki miały doniosły charakter, zarówno w sferze zmian w środowisku naturalnym, jak i sytuacji jednostki⁴². Za Leszkiem Garlickim zauważyć należy, że orzeczenia stwierdzające naruszenie przez państwo-stronę art. 8 konwencji zapadały w sytuacji jednoczesnego stwierdzenia nieposzanowania przepisów krajowych, ustalających normy dotyczące zakłóceń środowiskowych⁴³. Jednocześnie w sytuacji, gdy „element krajowej nieprawidłowości nie występuje w sprawie”, dotychczas trudno było odnaleźć naruszenie postanowień konwencji, a sam trybunał pozostawał bardziej powściągliwy w tym zakresie⁴⁴.

Z tej perspektywy istotne znaczenie przypisać należy wyrokowi ETPC z dnia 9 kwietnia 2024 roku, skarga nr 53600/20, w sprawie Verein KlimaSeniorinnen Schweiz i inni przeciwko Szwajcarii⁴⁵. Trybunał potwierdził w nim aktualność swojego orzecznictwa, dotyczącego dopuszczalności oceny zanieczyszczenia środowiska z punktu widzenia naruszenia art. 8 konwencji, niegwarantowania przez konwencję prawa do czystego środowiska ani niezapewnienia ochrony środowiska naturalnego jako takiego, przysługującego państwu szerokiego marginesu oceny i subsydiarnej roli trybunału w tych sprawach. Trybunał potwierdził, że kwestie związane ze zmianami klimatu podlegają jego ocenie w zakresie wynikającym z konwencji oraz protokołów do niej, a orzekając w tym przedmiocie, realizuje art. 19 konwencji. Problem ochrony klimatu musi być realizowany przede wszystkim na poziomie ustawodawstwa krajowego, w demokratycznym procesie decyzyjnym, w toku podejmowania przez legitymowane władze właściwych decyzji politycznych i działań w różnych dziedzinach życia społecznego i gospodarczego.

Trybunał podkreślił przy tym konieczność skutecznej ochrony klimatu oraz możliwość uznania jej za cel nadrzędny. Stwierdził, że skutek ten można osiągnąć przez redukcję emisji gazów cieplarnianych, a fakt zaciągnięcia przez państwo zobowiązań międzyna-

³⁹ M.A. Nowicki, *Prawo do poszanowania...*, dz. cyt., s. 818.

⁴⁰ Tamże, s. 818.

⁴¹ Tamże, s. 818.

⁴² Tamże, s. 818–819.

⁴³ L. Garlicki, *Komentarz do art. 8 Konwencji*, [w:] tegoż (red.), *Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności. T. 1. Komentarz do artykułów 1–18*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2010, s. 517. Leszek Garlicki wskazał, że uwaga ta dotyczy orzeczeń w sprawach Lopez Ostra, Moreno Gomez, Fadeyeva, Guerra, Surugiu i Taşkin.

⁴⁴ L. Garlicki, *Komentarz do art. 8 Konwencji...*, dz. cyt., s. 517–518.

⁴⁵ LEX 3701706.

rodowych w przedmiocie osiągnięcia neutralności węglowej ogranicza przysługujący mu margines oceny. Nie pozostawił także wątpliwości, że mimo globalnego charakteru problemu zmian klimatycznych każde z państw pozostaje zobowiązane do podejmowania działań w tym zakresie w miarę swoich możliwości. Z obowiązku tego nie zwalniają państwa ewentualne działania (zaniechania) innych państw. Trybunał uzupełnił także prowadzone dotychczas rozważania w przedmiocie procesu decyzyjnego, wskazując, że wszelkie informacje dotyczące ustanawiania regulacji czy wdrażania środków w celu przeciwdziałania zmianom klimatu muszą być udostępnione społeczeństwu. Za nieakceptowaną uznał tym samym sytuację, w której jednostki nie mają wiedzy w przedmiocie ryzyk, na które są narażeni. Wskazał także na konieczność uwzględniania opinii społeczeństwa, które pozostaje zagrożone brakiem wspomnianych środków i regulacji. Jednocześnie w decyzji ETPC z dnia 9 kwietnia 2024 roku, skarga nr 39371/20, w sprawie Duarte Agostinho i inni przeciwko Portugalii i 32 innym państwom trybunał odrzucił skargę⁴⁶. W uzasadnieniu wskazał między innymi na zagrożenia wynikające z rozszerzenia odpowiedzialności państwa w dziedzinie zmian klimatu. Podkreślił, że konwencja nie stanowi „traktatu globalnego odnoszącego się do sfery zmiany klimatu”⁴⁷.

Przeprowadzona analiza orzecznictwa uzasadnia przekonanie, że mimo ograniczonej kognicji trybunał dostrzega wagę zagrożeń związanych z zanieczyszczeniem środowiska i jego niedostateczną ochroną. Pomimo że konwencja nie zapewnia ochrony środowiska naturalnego jako takiego, trybunał nie pozostawił wątpliwości, że realizacja praw i wolności jednostek nieuchronnie nakłada na państwo-stronę liczne obowiązki związane z ochroną środowiska. Sformułował także wiele istotnych wskazówek dotyczących procesu decyzyjnego, który powinien poprzedzić prowadzenie przez państwo (podmioty prywatne) działalności mogącej negatywnie oddziaływać na środowisko naturalne. Podkreślał konieczność zapewnienia realizacji rozmaitych, nierzadko sprzecznych ze sobą interesów. Z tego punktu widzenia istotne znaczenie należy przypisać wyrokowi w sprawie przeciwko Szwajcarii, w którym trybunał potwierdził obowiązek państwa podejmowania działań w celu łagodzenia (minimalizowania) skutków zmiany klimatu⁴⁸. Mimo że w przywołanym wyroku trybunał nie określił jednoznacznie, jaki standard ochrony klimatu byłby zgodny z konwencją, wskazać należy, że jego rozstrzygnięcie pozostaje przydatne dla oceny środków podejmowanych przez ustawodawstwa krajowe⁴⁹.

⁴⁶ LEX 3701705.

⁴⁷ M.A. Nowicki, *Europejski Trybunał Praw Człowieka – przegląd orzecznictwa (kwiecień – czerwiec 2024 r.)*, „Palestra” 2024, nr 8, s. 127.

⁴⁸ A. Chmielarz-Grochal, *Wyrok ETPC (Wielka Izba) z dnia 9 kwietnia 2024 r. w sprawie Verein Klima-Seniorinnen Schweiz i inni przeciwko Szwajcarii (skarga nr 53600/20)*, „Zeszyty Naukowe Sądownictwa Administracyjnego” 2024, nr 3, s. 149.

⁴⁹ Tamże, s. 151.

Bibliografia

Bazylińska-Nagler J., *Od dywergencji do konwergencji – prawa do rozwoju i życia w czystym środowisku obecnych i przyszłych pokoleń jako filary zrównoważonego rozwoju*, [w:] A. Kozłowski (red.), *Rządy prawa jako wartość uniwersalna. Księga jubileuszowa Profesora Krzysztofa Wójtowicza*, E-Wydawnictwo. Prawnicza i Ekonomiczna Biblioteka Cyfrowa, Wrocław 2022, s. 265–280.

Chmielarz-Grochal A., *Wyrok ETPC (Wielka Izba) z dnia 9 kwietnia 2024 r. w sprawie Verein KlimaSeniorinnen Schweiz i inni przeciwko Szwajcarii (skarga nr 53600/20)*, „Zeszyty Naukowe Sądownictwa Administracyjnego” 2024, nr 3, s. 146–152.

Decyzja ETPC z dnia 26 lutego 2008 roku, skarga nr 37664/04, w sprawie L. Fägerskiöld i A. Fägerskiöld przeciwko Szwecji, LEX 527597.

Decyzja ETPC z dnia 4 czerwca 2019 roku, skarga nr 13482/15, w sprawie Tolić i inni przeciwko Chorwacji, LEX 2685817.

Decyzja ETPC z dnia 9 kwietnia 2024 roku, skarga nr 39371/20, w sprawie Duarte Agostinho i inni przeciwko Portugalii i 32 innym państwom, LEX 3701705.

Doktor-Bindas K., *Prawo do czystego powietrza*, „Przegląd Konstytucyjny” 2020, nr 4, s. 95–127.

Garlicki L., *Komentarz do art. 8 Konwencji*, [w:] tegoż (red.), *Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności. T. 1. Komentarz do artykułów 1–18*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2010, s. 517–518.

Garlicki L., *Rozdział I. Prawa i wolności*, [w:] tegoż (red.), *Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności. T. 1. Komentarz do artykułów 1–18*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2010.

Garlicki L., *Wartości lokalne a orzecznictwo ponadnarodowe – „kulturowy margines oceny” w orzecznictwie strasburskim?*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2008, z. 4, s. 4–13.

Garlicki L., *Wprowadzenie*, [w:] tegoż (red.), *Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności. T. 1. Komentarz do artykułów 1–18*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2010, s. 58.

Gronowska B., *O prawie do środowiska w systemie Europejskiej Konwencji Praw Człowieka – refleksje na tle najnowszego orzecznictwa strasburskiego*, „Przegląd Prawa Ochrony Środowiska” 2014, nr 1, s. 179–199.

Hauser R., *Konflikt środowiskowy przed organami i sądami administracyjnymi w kontekście art. 8 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2014, z. 1.

Hejbudzki M., *Normatywne podstawy wprowadzenia do polskiego porządku prawnego koncepcji prawa podmiotowego do życia w czystym środowisku*, „Studia Prawnoustrojowe” 2019, nr 43, s. 121–139.

Jaworowicz-Rudolf A., *Obowiązek władz publicznych prowadzenia polityki zapewniającej bezpieczeństwo ekologiczne rozumiane jako synonim odpowiedniej jakości środowiska*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Iuridica” 2019, nr 87, s. 9–24.

Kapelańska-Pręgowska J., *Koncepcja tzw. marginesu oceny w orzecznictwie ETPC*, „Państwo i Prawo” 2007, z. 12, s. 87–99.

Kondak I., *Prawo do informacji publicznej w świetle standardów Rady Europy*, „Państwo i Prawo” 2007, z. 3, s. 70–84.

Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2 (Dz.U. z 1993 r., nr 61, poz. 284).

Krzyżanowska-Mierzevska M., *Europejska Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności w Polsce – refleksje po trzydziestej rocznicy ratyfikacji*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2024, z. 5, s. 4–18.

Kuźniar D., *Prawo do zdrowego środowiska jako konstytucyjnie gwarantowane prawo podmiotowe*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2021, nr 3(61), s. 201–216.

Kwiedacz-Palosz M., *Dostęp do wymiaru sprawiedliwości w sprawach środowiskowych w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2020, z. 10.

Łuszczek R., *Bezpośrednie stosowanie Konwencji z Aarhus w orzecznictwie Naczelnego Sądu Administracyjnego*, „Zeszyty Naukowe Sądownictwa Administracyjnego” 2023, z. 6, s. 53–70.

Machińska M., *Europejska Konwencja Praw Człowieka jako instrument ochrony praw jednostki w związku z zanieczyszczeniem środowiska*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2014, z. 1, s. 60–65.

Nowicki M.A., *Europejski Trybunał Praw Człowieka – przegląd orzecznictwa (kwiecień – czerwiec 2024 r.)*, „Palestra” 2024, nr 8, s. 127–138.

Nowicki M.A., *Prawo do poszanowania życia prywatnego i rodzinnego (art. 8 Konwencji)*, [w:] *Wokół Konwencji Europejskiej. Komentarz do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, Wolters Kluwer, Warszawa 2021, s. 818.

Piaskowska O.M., *Stwierdzenie naruszenia Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i jego skutki w polskim procesie cywilnym*, Wolters Kluwer, Warszawa 2021.

Pogodziński C., *Pojęcie poszkodowanego w sprawach z zakresu ochrony środowiska w orzecznictwie ETPCz*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2011, z. 5, s. 28–40.

Przybyś P., *Sprawa Powell and Rayner przeciwko Wielkiej Brytanii a prawo człowieka do środowiska w świetle postanowień Europejskiej Konwencji Praw Człowieka z 1950 r.*, „Toruński Rocznik Praw Człowieka i Pokoju” 1996, t. 4, s. 146–152.

Sakson-Boulet A., *Prawo do korzystania z czystego środowiska a zanieczyszczenie powietrza w Polsce*, „Przegląd Zachodni” 2020, nr 4, s. 147–166.

Stoczkiewicz M., *Prawo ochrony klimatu w kontekście praw człowieka*, Wolters Kluwer, Warszawa 2021.

Sześciło D., *Glosa do wyroku ETPC z dnia 21 lutego 1990 r., 9310/81*, „Samorząd Terytorialny” 2011, nr 3, s. 81–83.

Topolska P., *Prawo do czystego środowiska naturalnego – od deklaracji sztokholmskiej po eksplorację kosmiczną*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2019, nr 2(42), s. 325–335.

Wiśniewski A., *W sprawie koncepcji marginesu oceny w orzecznictwie strasburskim*, „Państwo i Prawo” 2008, z. 12, s. 97–104.

Wyrok ETPC z dnia 25 kwietnia 1978 roku, skarga nr 5856/72, w sprawie Tyrer przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, HUDOC.

Wyrok ETPC z dnia 18 grudnia 1986 roku, skarga nr 9697/82, w sprawie Johnston i inni przeciwko Irlandii, HUDOC.

Wyrok ETPC z dnia 7 lipca 1989 roku, skarga nr 14038/88, w sprawie Soering przeciwko Wielkiej Brytanii, HUDOC.

Wyrok ETPC z dnia 21 lutego 1990 roku, skarga nr 9310/81, w sprawie Powell i Ryner przeciwko Wielkiej Brytanii, LEX 81097.

Wyrok ETPC z dnia 19 lutego 1998 roku, skarga nr 14967/89, w sprawie Guerra i inni przeciwko Włochom, LEX 79540.

Wyrok ETPC z dnia 9 czerwca 1998 roku, skargi nr 21825/93 i 23414/94, w sprawie McGinley i Egan przeciwko Wielkiej Brytanii, LEX 78968.

Wyrok ETPC z dnia 18 czerwca 2002 roku, skarga nr 48939/99, w sprawie Oneryildiz przeciwko Turcji, LEX 75619.

Wyrok ETPC z dnia 11 lipca 2002 roku, skarga nr 28957/95, w sprawie Goodwin przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, HUDOC.

Wyrok ETPC z dnia 22 maja 2003 roku, skarga nr 41666/98, w sprawie Kyrtatos przeciwko Grecji, LEX 79527.

Wyrok ETPC z dnia 8 lipca 2003 roku, skarga nr 36022/97, w sprawie Hatton i inni przeciwko Wielkiej Brytanii, HUDOC.

Wyrok ETPC z dnia 10 listopada 2004 roku, skarga nr 46117/99, w sprawie Taşkın i inni przeciwko Turcji, LEX 142216.

Wyrok ETPC z dnia 9 czerwca 2005 roku, skarga nr 55723/00, w sprawie Fadeyeva przeciwko Rosji, LEX 153346.

Wyrok ETPC z dnia 19 października 2005 roku, skarga nr 32555/96, w sprawie Roche przeciwko Wielkiej Brytanii, LEX 157847.

Wyrok ETPC z dnia 27 listopada 2007 roku, skarga nr 21861/03, w sprawie Hamer przeciwko Belgii, HUDOC.

Wyrok ETPC z dnia 20 marca 2008 roku, skarga nr 15339/02, w sprawie Budayeva i inni przeciwko Rosji, LEX 357717.

Wyrok ETPC z dnia 27 stycznia 2009 roku, skarga nr 67021/01, w sprawie Tătar przeciwko Rumunii, LEX 478590.

Wyrok ETPC z dnia 15 września 2009 roku, skarga nr 57752/16, w sprawie Gauci przeciwko Malcie, HUDOC.

Wyrok ETPC z dnia 10 lutego 2011 roku, skarga nr 30499/03, w sprawie Dubetska i inni przeciwko Ukrainie, LEX 693879.

Wyrok ETPC z dnia 10 stycznia 2012 roku, skarga nr 30765/08, w sprawie Di Sarno i inni przeciwko Włochom, LEX 1929420.

Wyrok ETPC z dnia 3 lipca 2012 roku, skarga nr 61654/08, w sprawie Martínez Martínez i Pino Manzano przeciwko Hiszpanii, LEX 1169398.

Wyrok ETPC z dnia 13 lipca 2017 roku, skarga nr 38342/05, w sprawie Jugheli i inni przeciwko Gruzji, LEX 2317615.

Wyrok ETPC z dnia 24 stycznia 2019 roku, skarga nr 54414/13, w sprawie Cordella i inni przeciwko Włochom, LEX 2610252.

Wyrok ETPC z dnia 14 października 2021 roku, skargi nr 75031/13, 75282/13, 75286/13 i 75292/13, w sprawie Kapa i inni przeciwko Polsce, LEX 3241390.

Wyrok ETPC z dnia 9 kwietnia 2024 roku, skarga nr 53600/20, w sprawie Verein KlimaSeniorinnen Schweiz i inni przeciwko Szwajcarii, LEX 3701706.

Ten utwór jest dostępny na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa-Na tych samych warunkach 4.0 Międzynarodowe.

